

Prof. dr IVO FABINC

MAKROEKONOMSKA TEORIJA, EKONOMSKA POLITIKA I EKONOMSKA RACIONALNOST

I. Ekonomska racionalnost nekad i danas

Teoretičari tzv. neoklasične makroekonomske revolucije su sa svojim „racionalnim očekivanjem“ izveli na teorijsku arenu pojam i smisao racionalnosti u ekonomiji. Međutim, i radikalni američki institucionalisti se pozivaju, ali na drugačiji način, na nužnost „racionalnog pristupa“ u društvenim raspravama o socijalizaciji u ekonomiji. Na trećem mestu je zahtev za racionalnošću koju nameće vreme blještavih pobeda znanosti, ali i ugroženog načina života ljudske zajednice. U praksi se šire iracionalnosti svih vrsta: ratne aveti, marginalizirane ljudske egzistencije, protiv-prirodnosti, razgovor gluhih. Dimenzioniranje i kriterijalno opredeljivanje ekonomske racionalnosti postaje ključalno pitanje ekonomske i razvojne politike svih.

Međutim, pojam ekonomske racionalnosti uopšte nije nov. On prati pod raznim nazivima — često kao težnja za ekonomskom „ravnotežom“ — ekonomsku nauku od njenih prvih dana. Opravdan je, stoga, skok u prošlost i osveženje na izvorima ekonomske misli, da bi shvatili koliko se promenio svet i naše razumevanje ekonomske racionalnosti. Pojam ekonomske racionalnosti raste iz konkretnosti historijskih zbivanja u društvima, nije nepromenjiv.

Rad kao celina polazi od ubeđenja da je ekonomska racionalnost samo jedna karika u lancu društvenih racionalnosti. Ova veza se u prvim danima oslabađanja ljudskog uma od srednjevekovnih magli i nastajanja ekonomske nauke nije mogla u dovoljnoj meri ispoljiti. U današnje vreme često visoka specijalizacija ometa sintezu ove vrste. Vreme nosi sobom zahtev da društvene nau-

ke — zajedno s ekonomskom naukom — dopru do naučnog razumevanja globalnog društva upravo sa stanovišta njegove racionalnosti.

Predloženi rad:

— promišlja historijsku povezanost prosvetiteljskog racionalizma i triju razvojnih pravaca ekonomske nauke, svaki sa svojim shvatanjima ekonomske racionalnosti, jedan s kulminacijom u sistemu opšte ekonomske, u suštini tržišne ravnoteže, drugi s jezgrom u sistemu spoljno-finansijske ravnoteže;

— analizira historijsku povezanost kritike prosvetiteljskog racionalizma s kritikom racionalizma u ekonomskoj nauci koja se ispoljava na području novih teorijskih interpretacija interspacijalnih odnosa u svetskoj privredi i u državnoj praksi razvojnog usmerenog protekcionizma, zatim na otkrivanju širih društvenih dimenzija ekonomskih fenomena, u kritici jednostranog razumevanja ekonomske racionalnosti, posebno u sistemu opšte ekonomske ravnoteže i u opravdavanju državne ekonomske politike u suboptimalnim situacijama odnosno, šire, u situacijama ekonomske neravnoteže;

— projicira ekstenziju (i deformacije) s jedne strane kritičke misli K. Marxa na vreme priprema i ostvarivanja revolucionarnih političkih promena u svetu, i s druge strane, kritičke misli J. M. Keynesa, rođene u vreme koje obuhvata dva svetska ratna sukoba i sloma svetskog privrednog sistema, na nemirno postkejnzijsko razdoblje;

— ukazuje na trend diferencijacije u teorijskoj interpretaciji ekonomske racionalnosti, formiranje složenije strukture nosilaca ekonomske racionalnosti ali i pomeranje težišta prema društvenoj, u praksi prema državnoj racionalnosti naročito posle velikih političkih, društvenih i ekonomskih lomova u razdoblju koji obuhvata dva svetska rata i veliku svetsku privrednu krizu;

— upozorava na činjenicu da se ekonomska politika vodi često u neravnотеžnim situacijama što zahteva poseban izbor instrumenata i način njihove upotrebe.

Rad priznaje značaj više puta zanemarene historijske analize. Nema, međutim, pretenziju niti da je iscrpi, niti da još jednom obradi po drugima dobro i kompetentno predstavljeni razvoj ekonomske misli, već samo da se historijskom analizom posluži u istraživanju dilema koje pokreće pojam ekonomske racionalnosti danas, kao što ih je izazivao i u prošlosti. Rad se u suštini zalaže za integrisano razumevanje problema ekonomske, ekonomske politike i historijske interpretacije načina privređivanja ljudskih zajednica u širim (ontološkim) okvirima razumevanja načina života čoveka uopšte.

Rad je prožet razmišljanjem o smislu i ulozi ekonomske racionalnosti u vreme naučno-tehnološke revolucije, visokog uticaja pragmatizma na oblikovanje privrednih sistema, relativnosti zna-

čaja ekonomske politike i zastupa tezu da je „kriza“ u ekonomskoj nauci, izražena i u širokome spektru različitih interpretacija društveno-ekonomske stvarnosti, pre svega odraz specifične (ne-ciklične) društvene krize međunarodnih dimenzija koja traje.

Postavljanje dilema je bilo inspirisano — i kad se to izričito ne kaže — praćenjem i bavljenjem problemima ostvarivanja kompleksnih ciljeva jugoslavenske društvene revolucije, traženjem novog položaja u svetskoj privredi i u međunarodnoj zajednici, a pre svega pokušajima valoriziranja prednosti samoupravnog socijalističkog uređenja u vođenju savremenog racionalnog privređivanja.

II. Izvori pojma ekonomske racionalnosti i razvoj ekonomske nauke

Izvori pojma ekonomske racionalnosti i same ekonomske nauke nalaze se, s jedne strane, u praksi ekonomskog privređivanja i regulisanja i, s druge strane, u specifičnom kulturnom ambijentu naučnih spoznaja u kojem je ekonomska nauka nastajala.

1. Specifičnost ekonomske nauke je njena duboka uronjenost u praksu ekonomskog privređivanja. Daleko pre nego što se razvila ekonomska nauka i njen sistem kategorija formirala su se razmišljanja, rasuđivanja i spoznaje o efikasnosti i korisnosti ekonomskog delovanja, znači o elementima ekonomske racionalnosti.

Razmišljajući, praktičari i delujuće vodeće garniture su se još od vremena ekonomskog (i humanističkog) procvata ranih evropskih gradova (od XIV stoleća nadalje), susretali s materijalnim, organizacionim i etičkim problemima početaka manufakturne proizvodnje i razgranatih kolonijalnih i inter-odnosno transgradskih trgovačkih transakcija. Za vreme velikih državnih tvorevina (s vodećim ličnostima poput Cromwella i Colberta) javljaju se nove krupne vojno-pomorske, razvojne i spoljnoekonomske preokupacije i dileme. Sve to je tražilo i podsticalo intenzivan stručni početni znanstveni rad ranih ekonomista.¹

2. Međutim, pojam ekonomske racionalnosti mogao se konstituisati na naučnoj osnovi tek u vreme kad se Evropa već oslobađala nasleđenih stega univerzalizma crkve i svemoći feudalne države i kad je u plimi prirodno-naučnih otkrića velikih umova (Newton, Kepler, Paracelsus), nabujalih proizvodnih snaga i novih naučnih paradigmi na području filozofije i humanističkih dis-

¹ To opravdava rastući interes za radovima tzv. merkantilista ili, bolje, raznih prefiziokratskih ekonomista. Keynes će s pravom u svom kapitalnom delu — oslanjajući se na magistralan rad švedskog ekonomiste Hekschera o merkantilizmu — razložiti ekonomsku suštinu i prave motive (naučno jezgro) njihove spoljnoekonomske i razvojne politike (održavanje niske kamatne stope, zaštita zaposlenosti i poboljšanje Terms of Trade u svoju korist) i iz tih pouka izvući zaključke za svoj koncept zaštitne politike (zaštita zaposlenosti).

ciplina otvoren prostor za veru u pojedinca, u razum i u njegovu oslobađajuću moć. Znači u poletu životnog optimizma i u vreme, rekao bi Bloch, ostvarljive utopije mladog građanstva. To su časovi zore ekonomske nauke.

Opšti polazni naučni okvir su tom vremenu (XXVI i XVIII stoleća) dali učenje o prirodnom pravu, filozofski racionalizam Descartesa, spoznajno teorijski senzualizam Lockeja, etičko učenje utilitarizma i empirizam Bacona. Čitavi rojevi sledbenika stvaraju mrežu uticaja, ne uvek jednoznačno jasnih, čak i međusobno suprotstavljenih. Treba shvatiti: to je vreme u kome su se pripremale i zgusnule (posle već uspešne holandske revolucije) u kratkom razdoblju velike društvene i političke promene ranga engleske (1688) i francuske (1789) građanske revolucije i prve antikolonijalne revolucije iz koje izrasta politička nezavisnost SAD; to je moralo uneti u polazne osnove niz novih akcenata i područnih diferencijacija.²

U suštini, mora se imati pred očima, pored velikih prirodno-naučnih otkrića i društvenih prokreta, i sasvim specifičan pokret prosvetiteljstva u njegovoj evropskoj dimenziji s velikim varijacijama u sadržaju i oblicima: od radikalnog francuskog (naročito u poslednjoj revolucionarnoj fazi) i engleskog prosvetiteljstva, do kompromisnih izražaja u Španjolskoj, Italiji, Austriji, Pruskoj. Sve što je nešto značilo u eurocentričnoj kulturi³, našlo se na valovima prosvetiteljstva. Osnivaju se akademije, novi univerziteti, kulturna udruženja, cvate umetnost. Izrasta u tom udruženju pokret fiziokrata, široko razgledana ličnost jednog A. Smitha, prosvetiteljstvom obeleženi ekonomisti. Oblikuju se naučni koncepti ekonomske racionalnosti. Impresivna kreativnost enciklopedista, dokaz njihove neiscrpive životne radoznalosti, angažovanosti i kritičnosti, postat će faktor jedinstvene, iako ne homogene svesti o nastupajućem novom i njegovim protivurečnostima. U širokom rasponu interesa i pravaca koje pokriva pokret prosvetiteljstva, prirodno će se naći i utopistički socijalisti, upravo svi oni kojima bezgranična vera u razum dopušta da očekuju gotovo automatsko ostvarivanje razumskih društvenih konstrukcija, zahvaljujući svom uverenju u ubedljivost vedre slike budućnosti i očekivanoj snazi društvenog odgoja.

² Za to je dobar primer Descartesova filozofija. Descartesov pogled na svet je počivao na uverenju o racionalnosti sveta; zatim na značaju matematike kao metoda za sticanje „razumnog“, apsolutno sigurnog znanja. Descartes ne želi znanost reducirati na matematiku, nego nauku dići na njen nivo. Međutim, zbog ostataka metafizike u Descartesovom učenju, napadaju ga u Francuskoj podjednako Voltaire, francuski materijalisti i jezuiti, a toplo prihvataju jansenistički teolozi (s poznatim uticajem i u severnim delovima Jugoslavije u vreme austrijskog prosvetiteljstva). U postrevolucijsko doba će, opet, Descartesa proklamovati za filozofa zdravog razuma. Locke i njegovi sledbenici će, pre toga, kao nepomirljivi protivnici metafizike uopšte, posebno napadati onu još zadržanu u radovima filozofa racionalizma.

³ Voltaire, Montesquieu, Rousseau, Diderot, Hume, La Mettrie...

III. Tri pravca razvoja ekonomske nauke i oblikovanje pojma ekonomske racionalnosti

Govoreći o dva velika izvora ekonomske nauke i pojma ekonomske racionalnosti — ekonomska praksa i društvena sredina — ponuđena je slika nepostojeće reke koja će tek nastati iz svojih pritoka. U stvari, ekonomska nauka tog vremena javlja nam se u tri velika pravca, svaki sa svojim karakteristikama, za koja i nije bilo sigurno dali i kada, pod kojim uslovima i uz koje promene će se sliti u kompaktnu znanstvenu disciplinu, ostavljajući otvorenu mogućnost da neki pravac i odumire ili se pojavi novi. Veza između izvora i pravaca razvoja ekonomske discipline nije mehanička: svi pravci se inspirišu iskustvima prakse, ali ne zahvataju na jednak način građu iz drugog izvora.

1. Prvi od ovih naučnih pravaca, polazeći od izloženih izvora, formirao se kao autonomni, snažan — svima nama dobro poznat — intelektualni potencijal potreban pre svega za početno razumevanje funkcionisanja ekonomije svojih društava i za davanje preporuka — prihvaćenih ili ne — za vođenje državne politike na području ekonomije. Ali uticaj racionalizma kao filozofskog pravca — u smislu Descartesa i racionalista XVII veka — je ograničen na neka najopštija opredeljenja, ne težeći za otkrivanjem mehanizma globalnog funkcionisanja ekonomije⁴, tražeći minorne zakonitosti, koje će kasnije u maršaljanskoj doktrini prerasti u samom sebi dovoljan koncept parcijalne ekonomske ravnoteže. Ekonomistima ovog pravca su bliži motivi privređivanja privatnog preduzimača ili njihovi kriteriji ekonomske efikasnosti ili korisnosti — tržišni mehanizam ukratko — nego kategorijalni sistem društvene ekonomije ili kritična ocena prakse.

U ranijim fazama su se ekonomisti ovog pravca oslanjali pretežno na logičku, zatim na opisnu statističku i na jednostavnu matematičku tehniku (dovoljnu za razumevanje parcijalne ekonomske ravnoteže), a ne na složeniju aparaturu prirodnih nauka, posebno mehanike i fizike.

Vrhunac koji je mogao na planu uopštavanja ostvariti ovaj teorijski pravac bio je sistem opšte ekonomske ravnoteže lozanske škole Walrasa i Pareta. Centralna kategorija opšte ekonomske ravnoteže je i globalni izraz ekonomske racionalnosti u datoj paradigmi. Ona, uz poštovanje Paretovog kriterija, dopušta optimum u funkcionisanju sistema i u raspodeli društvenog proizvoda. Analitičke granice sistema opšte ekonomske ravnoteže su bile date ograničenim društveno-ekonomskim dometom teorijskog pravca u celini i stepenom savlađivanja ekonomskih realiteta tog vremena, ali i u raspoloživoj matematskoj simbolici i aparaturi (pretežno diferencijalnog računa).

⁴ I Adam Smith će se zadovoljiti sa „nevidljivom rukom“

Naime, sistem opšte ekonomske ravnoteže je poslednji i zakasneli (kraj XIX stoleća) izdanak uticaja koji je na ekonomsku nauku izvršila Newtonova mehanika. Sistem je prožet „Laplaceovim domenom“ i mehaničkom interpretacijom međuzavisnosti elemenata u sistemu koji je situiran van proizvodnje u sferi opšte razmene roba i faktora proizvodnje („cirkularni determinizam“). Tek će kasniji razvoj matematike (na primer radovi Aarowa i Debreua⁵ i celokupna neoklasična sinteza⁶ pokazati svu složenost formulisanja opšte ekonomske ravnoteže čak i uz primenu širokog spektra restriktivnih ekonomskih pretpostavki. U sistemu ne postoji historijsko vreme, ne postoji slučajnost i neodređenost. Hipotetični aukcioner omogućuje start ekonomskog mehanizma i postupak tatonmana. Sistem je logički i dinamički nedeterminiran.⁷

Tumačenje ekonomske stvarnosti u sistemu opšte ekonomske ravnoteže vezano je za prihvatanje ekonomskog marginalizma i na toj osnovi poznavanja ponašanja apsolutno autonomnih ekonomskih jedinica između kojih ne postoji interakcija. Ekonomska ravnoteža se uspostavlja i održava, polazeći od individualnih preferencija proizvođača i potrošača i završavajući (u Paretovoj i kasnije Hicksovoj interpretaciji) na društvenom nivou s agregiranim društvenim preferencijama, uvažavajući da su ovom sistemu utvrđivanje ciljne funkcije i pojam ekonomske strategije strani. Funkcionisanje sistema obezbeđuje automatizam perfektne konkurencije (kao način selekcije kroz sistem cena i tržišno kretanje roba i faktora proizvodnje) i zakon tržišta J. B. Saya, što ekonomskom sistemu daje oznake adaptibilnog sistema, u kome subjekti ne menjaju (ne mogu menjati) okolinu, već joj se pod pritiskom konkurencije prilagođavaju.

2. Ekonomisti drugog pravca, fiziokrati, koncentrisani oko markatne ličnosti jednog Quesnaya, više će od sto godina pre lozanske škole tražiti drugačiji oblik ekonomske racionalnosti na nivou društvene ekonomije i procesa društvene reprodukcije.

Fiziokrati će se više od ekonomista prvog pravca približavati globalnim usmerenjima filozofskog racionalizma. Racionalnost nije sadržana samo u efikasnom i uspešnom ponašanju privatnika i države — iako tu racionalnost fiziokrati ne osporavaju. Naprotiv,

⁵ Na primer: Gerard Debreu: „Theory of value“. Cowls Foundation at Yale University. Monography 17. 1959. Svu složenost primene modela opšte ekonomske ravnoteže u planiranju prikazuje, na primer: Josip Zohil. „Informacijsko decentralizirani alokacijski procesi u modelu maksimizacije dohodka na vloženo delo“. Ekonomska fakulteta Borisa Kidriča. Ljubljana. 1980 (doktorska disertacija).

⁶ Grupa autora. „Samuelson and neoclassical economics“. Cluwer — Nijhoff Publishing. Boston/The Hague/London, 1982.

⁷ Zanimljiva rana kritika sistema opšte ekonomske ravnoteže u našoj literaturi: V. dr. Zoran Trputeć: Spoljna trgovina i nacionalna privreda. Centar za proučavanje sodelovanja z deželami v razvoju. Ljubljana, 1973, str. 41—105. U opsežnoj literaturi o sistemu opšte ekonomske ravnoteže, vredi istaknuti obnovljenu kritiku F. Perrouxa: Za filozofiju novog razvoja. Jug. izdanje na osnovu saglasnosti UNESCO-a. Beograd, 1986.

žele je potvrditi znamenitom formulom o slobodi delovanja bez državne interferencije. Međutim, bitstvo ekonomske racionalnosti fiziokrati traže u unutrašnjoj povezanosti i usklađenosti ekonomskih zbivanja i u ponašanju društvenih klasa u godišnjim reprodukcionim ciklusima. Oni ne ukazuju samo na postojanje „normalnog“ društvenog i ekonomskog reda (što ih ne bi mnogo udaljilo od Adama Smitha i klasičnih ekonomista prvog pravca), nego utvrđuju strukturu i pravce ekonomskih procesa u realizaciji proizvodnje i u raspodeli društvenog proizvoda. Oni time produbljuju poznavanje društvene ekonomije i razumevanje zakonitosti ekonomskog rasta i razvoja ekonomskih struktura.

Ekonomske credo fiziokrata je prožet brigom za ekonomski razvoj društva, ne doduše izvan granica svoje društvene uslovljenosti, ali na prvim linijama napredovanja ekonomske nauke.

Razumljivo je da se i njihova metodologija razlikuje od metodologije ranih ekonomista prve škole, jer uvek polazi od pokušaja razumevanja celine, položaja dela u celini i kretanja društveno-ekonomskog prostora koji analiziraju. Ma koliko apratura i bila skromna sa stanovišta današnjih znanja, ona najviše odgovara potrebama analize dinamičke ekonomske strukture i u svim svojim elementima razlikuje se od pristupa kasnije ponuđenih u redovima lozanske škole.

Time su, gledano u celini, Quesnay i fiziokrati povezali razumevanje efikasnosti i uspešnosti u ekonomiji s kategorijom društvene reprodukcije, približavajući se time interpretaciji ekonomske racionalnosti kao globalnog i kombinovanog pojma. Njegova racionalnost je tvrda, kao što su tvrdi svi počeci jedne nauke; tvrda je kao što je tvrda i Descartesova vera u racionalnost stvarnosti, vera u kojoj je razum zadržao neko obeležje božje svemoći. Quesnay je u ranu ekonomsku nauku uneo determinizam u većoj meri nego što će to nauči u buduće koristiti, ali je to bila cena proboja iz neznanja i oslobađanja od uticaja transracionalnih sila.

Quesnayev rad nije sve do Marxa imao idejnog naslednika. Istina, Adam Smith je, uz blagonaklonu kritiku, odao Quesnayu najviše moguće priznanje⁸, prihvatio je i mnoge elemente njegovog učenja⁹, ali preko toga nije mogao da ide. Marx će bez kole-

⁸ „Na koji se način prema tom sistemu konačni iznos godišnjeg proizvoda zemlje deli među tri klase — prikazuje g. Quesnay, veoma oštroumni i duboki autor tog sistema, u nekim aritmetičkim formulama“. Adam Smith: Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda. Kultura. Zagreb, 1952. II. svezak, str. 174 (prevod).

„Međutim, uza sve svoje nedostatke, taj se sistem možda najviše približava istini, koja je dosada objavljena u političkoj ekonomiji. Zbog toga je vrlo podesno da taj sistem razmotri svaki čovek, koji želi pažljivo ispitati načela te veoma važne nauke“. Adam Smith, isto, str. 179.

⁹ „Adam Smith je u velikoj meri zaražen fiziokratskim predstavama. Kroz njegovo delo često se provlače čitavi slojevi ideja koje pripadaju fiziokratima i potpuno protivreče njegovim pogledima kako ih on originalno postavlja“. Karl Marx: Teorije o višku vrednosti. I. Prosveta, Beograd, 1978, str. 11.

banja postaviti fiziokrate na časno mesto osnivača moderne ekonomske nauke¹⁰, a sam će dati procesu društvene reprodukcije nov analitički oblik i kompleksniju društveno-ekonomsku interpretaciju. Trebaće, međutim, još mnogo vremena i kriznih lomova raznih vrsta da bi se iz ovog načina razmišljanja — obogaćenog Marxovim opusom — izvila analitička aparatura ekonomista-matematičara (npr. jednog Leontieffa), i da bi i širi krug ekonomista poput Schumpetera¹¹ ili Sraffe¹² prihvatio značaj Quesnayevog sadašnje držajnoj proboja.

3. Treći pravac ekonomske nauke razvio se na području spoljnoekonomskih odnosa. Zajednička karakteristika obaju dosada izloženih pravaca bila je orijentacija na ispitivanje društvenih ekonomija i njihove ekonomske racionalnosti, uz striktno otklanjanje još žive „merkantilističke“ prakse, ali ne i sistematsko istraživanje međunarodnih ekonomskih odnosa unutar svetske privrede (u nastojanju) kao strukturiranog totaliteta.

Stoga, elementi ekonomske racionalnosti, važeći za društvene ekonomije, na spoljnoekonomske segmente nisu primenjivi. Traženje da se principi perfektne konkurencije prenesu na međudržavni plan moglo se shvatiti samo kao razumski apel. Teorijska misao, inspirisana zamišljenim opštim prednostima slobode trgovanja mogla je očekivati svoje ostvarenje samo nastupajući iza kompaktne ekonomske, političke i vojne moći. To znači da se ekonomska racionalnost u međudržavnim odnosima dovodi u vezu, pre svega, sa shvatanjem (isticanjem ili osporavanjem) koristi od tih odnosa, a tek onda od efikasnosti procesa na kojima se ovi odnosi grade (znamenito pitanje „raspodele“ koristi od spoljne trgovine).¹³ U tim okolnostima ne može biti govora o bilo kakvoj ekonomskoj ravnoteži na svetskom planu.

Međutim, način saldiranja trgovinskog bilansa u sistemu međunarodnih plaćanja putem prenosa zlata, nametnuo je sasvim

¹⁰ „Analiza kapitala u granicama buržoaskog horizonta pripada uglavnom fiziokratima. Ova zasluga i jeste što ih čini stvarnim osnivačima moderne ekonomije“.

„Fiziokrati su preneli istraživanje o poreklu viška vrednosti iz oblasti prometa u oblast neposredne proizvodnje...« Karl Marx: Teorije o višku vrednosti, isto, str. 11.

¹¹ Schumpeter će visoko ceniti fiziokratsku ideju o kružnom kretanju i o unutrašnjem mehanizmu društvene razmene roba. Joseph Schumpeter: *Epochen der Dogmen und Methodengeschichte*. Paul Siebeck Verlag 1912; engleski prevod 1954: Georg Allen and Unwin. Str. 49.

¹² Piero Sraffa: *Proizvodnja roba pomoću roba*. Zagreb, 1980 (prevod): „U Quesnayevoj *Tableau Economique* se naravno nalazi originalna slika sistema proizvodnje i potrošnje kao kružnog procesa te je ona u napadnoj suptnosti s gledištem moderne teorije o jednosmernom putu koji vodi od 'faktora proizvodnje' do 'potrošnih dobara'. (str. 119). Treba uzeti u obzir i Sraffinu interpretaciju fiziokratskog 'produit net'“.

¹³ Često analitički posmatrano i kroz analizu uticaja carinske politike na *Terms of Trade*. V. npr. Ivo Fabinc: *Zaštitna politika*. Informator, Zagreb, 1970, str. 217—265.

specifičan opšti problem *spoljnofinansijske ravnoteže*.¹⁴ Teorijska misao XIX i dela XX veka je gotovo dogmatski prihvatila rikardijanski model uspostavljanja ove ravnoteže kroz kombinovanu igru kamatnih stopa, kurseva valuta i opštih nivoa cena uz izravnavajući transfer zlata. Za našu temu nije odlučujuće da li je ovaj zamišljeni mehanizam i delovao u praksi. Ali je bitno da se od ovih vremena u ekonomskoj teoriji oblikovao *dualni oblik ravnoteže*, unutrašnje i spoljne, sa specifičnim mehanizmima njihovog održavanja.

Gotovo da iznenađuje činjenica da, nasuprot većem duhu unutrašnje konkurentne borbe, ne nailazimo na ništa slično u rikardijanskom mehanizmu održavanja spoljne ravnoteže. Za to u stvari i nema potrebe jer teorijska misao polazi od zatečenih ekonomskih karakteristika, stanja i odnosa u pojedinim zemljama i od efektivno postojećeg odnosa ekonomske moći u visoko polarizovanom svetu. Ona ne izlazi iz okvira realnosti podređenog sveta kolonija, prihvaćenog kao samo po sebi razumljive pozadine važećeg međunarodnog poretka. Tako teorijska nadgradnja tzv. komparativnih troškova odslikava „koristi“ za sve učesnike, pa i za one koji su već u startu izgubili svaku šansu da u svetu praktičkih odnosa ostvare bilo što osim da vegetiraju na donjim stepenicama razvoja.

IV. Vreme kritike prosvetiteljskog racionalizma i ekonomske racionalnosti

U XIX stoleću nastupa vreme dezagregiranja poverenja u prosvetiteljski racionalizam uopšte, a posebno u ekonomsku racionalnost kako se ona oblikovala u ekonomskoj teoriji i praksi. Temeljni razlog leži u rasipanju iluzija o izgradnji racionalnog društva na principima građanskih revolucija i prosvetiteljstva i u razgaranju ekonomskih, socijalnih i političkih problema nove vrste u postrevolucionarno doba¹⁵.

¹⁴ U vreme postojanja svetskih valuta samo zemlje s takvim karakteristikama nacionalnih valuta neće poznavati problem spoljnofinansijske ravnoteže.

¹⁵ To je burno vreme Pariske komune i sazrevanja uslova za Oktobarsku revoluciju, državnih integracija u Evropi (Nemačka, Italija), raspadanja turske imperije i austrougarske monarhije, početka oslobađanja Balkana, antikolonijalnih pokreta u Latinskoj Americi, prisilnog otvaranja Japana i gušenja buna u Kini. U društvene nauke prodiere skepticizam, vitalizam i „negacija filozofije“ Kierkegarda, ali i sociološki i logički pozitivizam i akcijski pragmatizam. Einsteinov relativizam produžuje u kvantnu mehaniku. Krupne tehnološke revolucije menjaju svet. Veliki Hegel traži odgovore na društvene protivurečnosti u ozbiljenju uma. Nastupa era društvene kritike i političke akcije Marxa i Engelsa.

Kritika će se odnositi na sve elemente pojma ekonomske racionalnosti, koji je oblikovan pod uticajem prosvetiteljskog racionalizma u robnim privredama nastupajućeg kapitalističkog društvenog uređenja. Pojam je globalan i kombinovan po svojoj prirodi i obuhvata:

a) efikasnost i uspešnost ekonomskih procesa (na privatnom i društvenom nivou);

b) „prirodno”, „normalno”, u raznim oblicima izražena ekonomska ravnoteža ili usklađeni kružni tok kapitala u unutrašnjoj ekonomiji (u celini ili u njenim segmentima);

c) spoljnofinansijska ravnoteža.

a) *Prodor protekcionizma kao politike razvoja*

Građanske revolucije, a posebno antikolonijalno usmerena američka revolucija, prve su unele u lažni teorijski mir veliki poremećaj. Od samog poslerevolucionarnog dana se spoljnoekonomska politika SAD svrstava iza zastave tzv. *protekcionizma* (početni uticaj Hamiltona i Jeffersona a onda plejada teoretičara na čelu sa O. Raymondom, N. S. Pattenom i F. Listom). Od tada, kroz čitavo XIX stoleća, pa i kasnije, SAD će biti domovina kritike trećeg pravca ekonomske nauke, koja će, polazeći od teorijski elaboriranog koncepta zaštitne politike prema inostranstvu, razvijati teorijske misli oko razvoja proizvodnih snaga uz primenu kriterija zaštite domaće radne snage od jevtinije inostrane.

Ova kritička usmerenost, podržana praksom SAD, naglo će preneti ideju razvoja proizvodnih snaga kroz sve zemlje u podređenom ekonomskom položaju u odnosu na vodeću svetsku silu, Veliku Britaniju. Zaraziće uskoro — još pre kraja XIX stoleća — i zavisne zemlje britanskog Commonwealtha¹⁶. Marx i Engels će proces nastajanja ovog pravca — posebno teorijskih pristupa F. Lista, prema Samuelsonu opravdano kvalifikovanog kao američkog ekonomista, pratiti s interesovanjem, mada uz davanje prednosti političkom, klasnom kriteriju zaštitne politike, izvedenom iz specifičnih prilika pojedinih zemalja¹⁷.

Primer američke spoljnoekonomske politike može dobro ilustrovati odnos između makroekonomske teorije i ekonomske politike. Američka praksa je u datoj historijskoj situaciji otklonila teorijsku paradigmu zasnovanu na ideji o jednakosti ljudi koja je

¹⁶ Australija će do kraja XIX stoleća izrasti u zemlju s ništa manje dosledno izvedenom zaštitnom politikom nego što je bila tradicionalna japanska politika zatvorenosti. Pojam liberalizma je u tim zemljama bio strano telo.

¹⁷ V. o prividnim razlikama između Marxovog podržavanja principa slobodne trgovine i Engelsove odbrane protekcionizma: Ivo Fabinc: Zaštitna politika, op. cit., str. 34—37.

jezgro prosvetiteljske ekonomske racionalnosti i koja je nekritički prenesena na odnose među državnim prostorima. Stvarnost je drugačija; postoje razlike među zemljama koje premošćuje zaštitna politika. Prihvatiti princip jednakosti i zanemarivanje posebnosti društvenih zajednica značilo je u datoj situaciji stalno podređivanje dominaciji Velike Britanije i pristajanje na nejednaki položaj u svetu.

Na praktičnom planu ovi su stavovi izraženi političkom borbom za suverenost SAD. Na teorijskom planu ovi stavovi znače da zemlja koja uvodi zaštitu polazi od pretpostavke (opravdane ili ne) da se pre njenog uvođenja nalazi u situaciji koja nije ravnotežna, znači u situaciji koju obeležava ekonomska neracionalnost.

Međutim, uvođenje zaštitne politike znači — zbog uvođenja državne akcije — odstupanje od važećeg koncepta ekonomske racionalnosti i uvažavanje jednog drugog, novog, još nepriznatog koncepta racionalnosti. Radi se o značajnom sukobu dvaju uporedo važećih koncepta racionalnosti.

Prihvatanje zaštitne politike znači sankcioniranje principa da se pojedine zemlje mogu naći u određenim „situacijama“ koje traže uvođenje zaštite. U izgrađivanju novog koncepta racionalnosti je stoga nužno ugraditi potrebu razumevanja i definiranja različitih ekonomskih situacija koje zahtevaju uvođenje „racionalne“ zaštitne politike.

Ako ekonomska politika želi postići ekonomsku racionalnost, menjajući situaciju, mora se osloniti na kvalifikovanu analizu i ocenu posebnosti određenih ekonomskih situacija. To znači da je moguće pokretanje i vođenje akcija u uslovima onoga što će se u neoklasičnoj terminologiji nazivati suboptimalnim situacijama (koje će značiti odstupanje od kriterija efikasnosti i uspešnosti u Walras-Paretovoj paradigmi) ili, još opštije, u uslovima neravnotežnih situacija koje generiraju razlike u sadržaju, tempu i oblicima razvoja pojedinih zemalja¹⁸. To stavlja pred ekonomsku politiku sasvim nove zadatke.

Vredi pomenuti da je Adam Smith, u svom kapitalnom delu izašlom neposredno pred izbijanje američke revolucije, vizionarski izrazio strah ne samo zbog mogućeg gubitka značajne engleske kolonije, nego i teških posledica za sudbinu britanskog Commonwealtha u celini¹⁹.

I kad budu SAD između dva svetska rata preuzimale ulogu lidera u svetskoj privredi i kad će, još kasnije, prenositi karakteristike svoje spoljnoekonomske politike na međunarodni nivo, koncept međunarodnog ekonomskog poretka neće više biti isti koji i koncept britanskog prethodnika upravo zahvaljujući uticaju ovog pravca razvoja ekonomske nauke.

¹⁸ O tome šire v. Ivo Fabinc: Zaštitna politika, op. cit., str. 65—85.

¹⁹ Adam Smith: Istraživanje..., op. cit., str. 96—144.

b) *Kritička misao K. Marxa i J. M. Keynesa: srodnost i razlike*

Ni Karl Marx ni J. M. Keynes ne otklanjaju ekonomsku racionalnost. Ali će Karl Marx biti kritičar koncepta ekonomske racionalnosti u delima klasičnih ekonomista, a J. M. Keynes kritičar ekonomske racionalnosti u delima neoklasičara, posebno sistema opšte ekonomske ravnoteže lozanske škole. Karl Marx je osobnost devetnaestog, J. M. Keynes je osobnost dvadesetog veka. Karl Marx ima pred sobom ekonomsku nauku koja tek nastupa, često razjedinjenu; oskudnu matematičku aparaturu; fragmente sociološke doktrine. J. M. Keynes ima u tom pogledu drugu startnu osnovu. Karl Marx je više političar-ekonomista, J. M. Keynes je više ekonomista-političar. I jednog i drugog nije bez ostataka moguće svrstati u bilo koji pravac ekonomske nauke, osim kao osnivače. Karl Marx predviđa kraj kapitalističkog društvenog uređenja, J. M. Keynes takođe, *ako* se sistem ne transformiše.

Ono što ih bitno razlikuje sa stanovišta naše teme je Marxovo osporavanje racionalnosti ekonomije u kapitalističkom društvenom uređenju, ono što traži je drugačija društvena racionalnost. J. M. Keynes ne izlazi iz datog društveno-ekonomskog okvira, ali je skeptičan u pogledu mogućnosti ostvarivanja trajne ekonomske ravnoteže u kapitalizmu.

Razlika je i u tome što je Marxovo vreme ispunjeno nagoveštajima društvenih promena, dok je u Keynesovo vreme nastupio ranije nepoznat po dimenzijama i sadržaju ekonomski i politički slom poretka u svetu.

Povezuje ih to što Keynes želi biti kritičar Marxa u času kad se inspiriše njegovim rezultatima.

Povezuje ih i to da su obojica zaželeli da se još za života distanciraju od samozvanih marksista i samozvanih kejnsonianaca.

Karl Marx je, kritikujući ekonomski pravac, koji će posle njega završiti u sistemu opšte ekonomske ravnoteže, i bitno obogaćujući, razvijajući i menjajući Quesnayov model društvene reprodukcije, u suštini vršio ali nije dovršio kritičnu sintezu ovih dva pravca ekonomske nauke. J. M. Keynes će takođe kritikovati, ali sad već razvijen sistem opšte ekonomske ravnoteže i pokušaće izvršiti sintezu kritike s teorijom ekonomskih ciklusa.

c) *Marksistička misao u izazovima prakse*

Marksistička misao je — respektujući u datim društveno-političkim granicama dostignuća francuske revolucije i prosvetiteljstva — bila prožeta uverenjem da klasna borba vodi do ostvarivanja racionalnog društva i da revolucionarna promena društvenih institucija (posebno ukidanje privatne imovine) vodi do promena u društveno-ekonomskim ciljevima i kriterijima efikasnosti i uspešnosti. U predrevolucionarno doba istraživanje buduće ekonomije

je nije bilo u prvom planu; verovalo se u sposobnost subjektivnih političkih snaga i u snagu vlasti da organizuju socijalističko društvo na najbolji mogući način. Težište je još uvek bilo na pokušajima razumevanja i ostvarivanja smene društveno-političkog uređenja.

Iz vremena ranog ekonomskog racionalizma Quesnayevog tipa zadržalo se i u nekim segmentima kasnije marksističke misli uverenje o visokom stepenu determiniranosti i o historijskoj nuždi ekonomskih i društvenih procesa (što će misao dovesti do katastrofizma Rose Luxemburg i — posredno — do deterministički obojenih koncepata nekih savremenih marksista). U takvoj klimi nije bilo neophodno potrebno minuciozno kritičko raščišćavanje npr. učenja lozanske škole. Ubedljivost Marxovih shema društvene reprodukcije i pratećih ekonomskih kategorija, kao i prihvatanje klasne borbe kao osnovnog društvenog pokretača, bili su dovoljni za akcijski optimizam.

Nov je, međutim, bio Lenjinov — a pre toga Hilferdingov i Hobsonov, pa i Buharinov — prodor prema razumevanju značaja organizacione, ekonomske i finansijske moći međusobno povezanih oligopolskih i monopolskih struktura i uloge strategije ovih snažnih, novih, s državom povezanih ekonomskih subjekata, nasuprot bezsubjektnim mehanizmima lozanske ekonomske ravnoteže. Rađa se koncept agresivnog imperijalizma — nova vizija međunarodnih odnosa — koji će u socijal-demokratskoj optici Kautskija prerasti u neoborivi superimperijalizam.

Ali je moć ove aktivne strukture subjekata ostala rezervisana za kapitalističko društveno uređenje, dok je za praksu i teoriju nove sovjetske države ostalo klizanje prema državnoj racionalnosti. Kratkotrajna praksa NEP je u postlenjinsko doba, uz intenzivne teorijske rasprave o karakteru robne privrede u socijalističkom društvu, završila u formiranju novog državnog subjekta, nosioca državne racionalnosti, simbolizovane u ekonomskoj sferi u državnoj imovini, državnom sistemu planiranja, državnom finansijskom sistemu i u državnom monopolu spoljne trgovine. Preovlađuje distribucija. Efekte konkurencije bi trebalo nadomestiti takmičenje.

Neostvarivanje priželjkivane svetske revolucije će ove procese potvrditi u konceptu ostvarivanja socijalizma u jednoj zemlji. Specifično primenjen i održavan koncept ekonomske racionalnosti menjao se u sistem ekonomske neracionalnosti. Potreba i želja za bržim industrijskim razvojem i efikasnim ekonomskim sistemom preokrenula se u praksi u svoju suprotnost. Rađali su se koncepti i praksa tzv. državnog socijalizma, dokaz teškog ostvarivanja specifičnog tipa industrijalizacije slabo razvijene zemlje i protivurečnostima ispunjen put oformljavanja socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa, koji je na poznati način opteretio historijski razvoj socijalizma u svetu (a gledajući retrogradno i razvoj SSSR). U drugome razdoblju u više je navrata bilo pokušaja uspostavlja-

nja sinteze između državnih razvojnih ciljeva (izraza državne strategije) i potrebe za racionalnim privređivanjem osnovnih privrednih subjekata, s poznatim rezultatima. Raspletu se možda približavamo tek danas.

d) *Keynes u vrtlogu krize*

Keynes deluje i stvara u dramatičnom razdoblju koje obuhvata dva svetska rata i veliku svetsku krizu²⁰. Svetska ekonomska kriza baca ceo svet — sasvim nepripremljen — u kaos, koji kulminira u kolapsu svetskog privrednog sistema. U zemljama na osovini Evrope ekspandira postojeće društveno-ekonomsko uređenje pod udarima svetske privredne krize u sudbonosne za ceo svet nacionalsocijalističke i fašističke avanture. Državni racionalizam svuda trajno urasta u sve pore ekonomskog ustrojstva ali se (izvan SSSR) preplicе s realnošću privrednih giganata tog vremena. Američki državni ekonomski intervecionizam zahvata u sve razvojne puteve zemlje. Priprema se konstituisanje posleratnog efektivno kontrolisanog međunarodnog ekonomskog poretka pod egidom SAD²¹. Razgara se kritička teorija društva. Buja ekonomska nauka i otkriva prostorske dimenzije sveta (HOS model). Novi filozofski pravci (egzistencijalizam, struktulizam) i kritički prodori spoznajni mehanizam (fenomenologija) rastaču racionalistički determinizam. I prirodne nauke dalje relativiziraju svoje ranije spoznaje, otkrivajući nova područja i nove metode istraživanja. Kroz kataklizmu se rađalo i novo, još neobeleženo i nerazlikovano.

Keynes će ovo razdoblje doživeti kao slom individualizma i kao gubitak vere u mogućnost da se — prema temeljnoj neoklasičnoj tezi — uspostavlja veza između individualnog (optimizirajućeg) ponašanja i društvene ekonomske racionalnosti. Pojam neoklasične ekonomske ravnoteže sam po sebi gubi smisao ako se iz ekonomskog života isključuju veliki ljudski i proizvodni potencijali i ako su gotovo neostvarive premise potrebne da bi se došlo u stanje potpune zaposlenosti.

Menjajući važeću paradigmu ekonomske nauke, Keynes ipak zadržava ideju racionalnosti (pa čak i ideju „normalnog stanja“ kao i postojanje većeg broja normativnih stanja) u vidu redefinisanja moguće (ne automatske) efikasnosti ekonomije, shvaćene kao rezultat

²⁰ To je vreme lomljenja vrednostnih tablica, vreme u kome nijedna društvena institucija i nijedan kriterij ponašanja nije ostao pošteđen. Promenjena je geopolitička slika sveta i odnos sila u svetu. Šestina sveta menja društveno političko uređenje. Otpočinje raspad britanske imperije i kolonijalnog sistema uopšte. Raspada se stara, a nastaje u rušilačkom ratu — s velikim historijskim zakašnjenjem — nova socijalistička Jugoslavija, opterećena prošlošću nerazvijene zemlje, institucionalnim slabostima preuzetog modela industrijalizacije i velikim teškoćama u normalizovanju svojih spoljopolitičkih i spoljnoekonomskih odnosa.

²¹ V. o tome: Holla Sklar: *Triletarism*. South End Press. Boston, 1980.

svesne akcije pre svega novim funkcijama opremljene državne ekonomske politike (ali i Schumpeterovog preduzetnika). Stupamo u carstvo pragmatizma, u kome racionalnost znači praktično ocenjivanje sadašnjih i budućih situacija i efikasnog delovanja u skladu sa spoznatim pravilima kratkoročnog funkcionisanja privrede i znanja o mogućnostima ostvarivanja ciljeva koji će makroekonomistu biti postavljena izvana.

Međutim, Keynes bi želeo da sačuva individualnu inicijativu i decentralizovani koncept privređivanja (prema tome i osećaj za ekonomsku racionalnost na mikronivou), da se osloni na individualizam „oslobođen ekscesa“. Pa ipak ga celokupna logika razmišljanja dovodi do shvatanja o potrebi visokog stepena socijalizacije investicija (ne i sredstava za proizvodnju), da bi se privreda približila „normalnom“ stanju pune zaposlenosti, kome teži, ali ga teško dostiže. Keynesovo rezonovanje nas upućuje na privredni život i na delovanje državne ekonomske politike u uslovima neravnoteže; ali uvek u prisutnosti delujućeg privrednog subjekta i podvrgnutog specifičnim pravilima ekonomske racionalnosti u uslovima kompleksnih tržišnih struktura. Konkurencija unutar i između oligopolistički obeleženih tržišnih struktura se odvija više po pravilima igre von Neumanna i Morgensterna nego prema logici perfektno konkurencije. Javiće se postepeno novi po sadržaju i obliku kompleksni modeli ekonomske ravnoteže.

Tzv. državni kapitalizam će se po svom razumevanju ekonomske racionalnosti bitno razlikovati od tzv. državnog socijalizma.

V. Svet i pojam ekonomske racionalnosti u previranju

Ranije koliko-toliko kompaktni pojam ekonomske racionalnosti (i u pozitivnom i u kritičnom aspektu) ušao je posle drugog svetskog rata u fazu velike diferencijacije. Oformljuju se nejednako polarizovane strukture nosilaca ekonomske racionalnosti, u veoma različitim ekonomskim, društvenim, političkim i kulturnim sredinama, različiti su kriteriji ekonomskog vrednovanja, širi se sadržajno polje situacija van hipotetične „normale“, ekonomska racionalnost se prepliće sa širom društvenom racionalnošću.

Blokovska podeljenost je učinila svoje, šireći na jednoj strani već izloženi pristup državnoj ekonomskoj racionalnosti na širi krug zemalja, ne bez stvaranja početnih žarišta drugačijih interpretacija njenog smisla, oblika i sadržaja²². Žarišta koja će povremeno prerasti u izvore nesporazuma ili konflikata.

Na zapadu se u „zlatnim“ pedesetim i „srebrnim“ šezdesetim godinama tzv. neoklasična sinteza („hiksijansko kejnzijanstvo“ s istaknutom figurom Samuelsona) predstavila kao ortodokсна ver-

²² Diferencirane ekonomske škole u pojedinim zemljama SEV, uticaj modela tržišnog socijalizma Oskara Langea.

zija teorijskog opusa Keynesa, iako je unošenjem njegovih teorema u tvrđavu sistema opšte ekonomske ravnoteže iskrivila učenje Keynesa i njegovo shvatanje ekonomske racionalnosti do neprepoznatljivosti.

„Keynzijanska kontrarevolucija“²³ će osporavati tezu neoklasične sinteze o kejnzijanstvu kao specifičnom slučaju statičke teorije ravnoteže u uslovima nepotpune zaposlenosti, predstavljajući ga kao teoretičara ekonomske neravnoteže. U stvari, zapostavljanje ili prerada njegove teorije novca, kamatne stope i kapitala stvorili su prostor za dugogodišnju raspravu o alternativnim ekonomskim politikama (poreska versus monetarna politika). Prekrita su zaboravom njegova društveno-politička razmišljanja o potrebi socijalizacije investicija, o potrebi ukidanja rentijerstva i s tim u vezi o njegovim simpatijama prema reformatorskim idejama S. Gesella. Treba podsetiti i na neuspeh Keynesa (u sukobu sa stavovima američke administracije) prilikom formiranja koncepta i institucija posleratnog međunarodnog monetarnog i finansijskog sistema.

Monetaristi Freedmanove čikaške škole će napadajući neoklasično „ortodoksno kejnzijanstvo“ posredno odbijati i originalnu Keynesovu misao i njegovu (nepriznatu) monetarnu teoriju. Međutim, monetaristi, a pre svega teoretičari uvodno pomenute tzv. neoklasične makroekonomske revolucije²⁴ želeć će da uspostave sistem ekonomske racionalnosti koji će mimoći problem državne racionalnosti i težište racionalnosti pomerati ne prema „homo oeconomicus-u“ već prema nacionalnim i transnacionalnim korporacijama, nosiocima agresivne monopolističke konkurencije, koje su uz korišćenje svih raspoloživih informacija i „racionalnih očekivanja“ sposobne da same vrše izbor između alternativa.

Tome nasuprot, će tzv. postkejnzijanci (iz Cambridgea „on Cam“)²⁵ povesti svetu vojnu protiv neoklasične škole u cilju dovršenja Keynesove revolucije, menjajući pri tome i oni neke bitne elemente Keynesove misli. Napuštajući marginalizam i radnu teoriju vrednosti, razvijaju strukturnu analizu procesa reprodukcije i nov koncept teorije vrednosti i cena, raspodele dohotka i politike dohodka (kao sastavnog dela politike kontrole inflacije).

Protiv neoklasičara će se — već tradicionalnom otporu američkih institucionalista (Veblen) protiv sistema opšte ekonomske ravnoteže — pridružiti nove plejade institucionalista,²⁶ među ko-

²³ V. Clower R.: *The Keynesian Counterrevolution: A Theoretical Appraisal. The Theory of Interest Rates.* London, 1965.

Weintraub S.: *Modern Economic Thought.* Oxford, 1977.

Leijohnhufvud A.: *On Keynesian Economic and Economics of Keynes.* New York, 1968.

²⁴ Lucas R. E., Sargent T. J., Rapping i A...

²⁵ Robinson J., Kaldor N., Pasinetti L., Sraffa P...

²⁶ Npr. široko popularisani J. Galbraith i pomeranje njegovih stavova o progresivnoj i homogenizirajućoj ulozi monopola i transnacionalnih korporacija prema na neoliberalnim kriterijima zasnovanu kritiku „uzurpator-

jima će Heilbroner²⁷ — radikalizirajući uverenje Schumpetera — izraziti veru u kraj načina ekonomskog života zasnovanog na važećim kriterijuma ekonomske racionalnosti. Ne nedostaje, međutim, i optimističkih tonova u pogledu „postindustrijskog društva“²⁸, kao nove društvene forme koja prevazilazi socijalističke i kapitalističke društvene sadržaje (ili, u skromnoj varijanti, koja je kao tehničko-ekonomski poredak zajednička i zemljama s različitim društvenim uređenjima).

Usavršavanje metodologije von Neumanna-Morgensterna (i uvođenje „pravila autoputa“ u uslovima neizvesnosti) dozvoljava da u razvijanju opšte teorije višesektorske ekonomike, napuštajući ulogu konkurencije, uporedo s racionalnim ekonomskim subjektom nastupa subjekt koji se opredeljuje na osnovu drugih principa, koji ne moraju biti „racionalni“. U tom vidu se javlja teorijska sinteza kao teorija rasta ili teorija opšte intertemporalne ravnoteže (kao sinonim teorije optimalnog rasta²⁹).

S mnogo manje ambicioznim ciljevima bujaju ili se obnavljaju teorije privrednog razvoja upravo u vreme krize sedamdesetih i osamdesetih godina (neciklična kriza koja traje, kriza sa sporadičnim, nepredvidljivim po prostoru i vremenu poremećajima). One redom uvode u analizu prostorsku i vremensku dimenziju (što ne znači i historijsku dimenziju), prelazeći državne granice i otvarajući prostor za proširivanje koncepta ekonomske racionalnosti na nivo svetske zajednice. Rađa se (pod uticajem francuske škole F. Perrouxa u Latinskoj Americi posebno široko obrađivana) teorija ovisnosti, proučavaju se i s naše strane problemi neekvivalentne razmene (pionirski rad M. Popovića), izgrađuju se klasno obeležena viđenja razvoja sveta, cvate kritična marksistična misao. Izrasta praksa i teorija nesvrstanih. Kritika međunarodnog ekonomskog poretka postaje opšta. Svet u previranju nosi sobom i previranje u pojmu ekonomske racionalnosti.

*
*   *
*

Kratka, i sigurno ne završena analiza razvoja kategorije ekonomske racionalnosti pokazuje da se nje ne može i ne želi odreći

---

skog, privilegiranog“ sistema monopolizma težeći prema sintezi tehno-kratskog i socijalno-liberalnog oblika reforme.

²⁷ V. Heilbroner R.: *Business Civilization in decline*. Penguin Books, 1977.

²⁸ Bell, D.: *Die Zukunft der Westlichen Welt. Technologie und Kultur in Widerstreit*. Frankfurt-am-Main—New York, 1976.

²⁹ Uži predmet analize je matematička stabilnost dugoročne ravnoteže ili ravnomernog rasta u apstraktnim višesektorskim modelima („hamiltonovska ekonomika“ — hamiltonovska determiniranost kretanja ekonomskog sistema s mnogim ostacima mehanike). V. grupa autora. *Krizis sovremenoj buržuaznoj politekonomiji*. Moskva. Misl. 1980, str. 70—71.

nijedan danas delujući društveni sistem, a niti oni iz sagledive budućnosti.

Međutim, sva ova i mnoga nepomenuta nova, sve složenija i u mnogome protivurečna strujanja u ekonomskoj nauci potvrđuju dugoročni trend u pogledu formiranja kompleksnijih struktura nosilaca ekonomske racionalnosti (i njihovog načina ponašanja i odlučivanja) i odlučni izlazak iz apstraktnosti i izgubljene subjektivnosti u teorijskoj konstrukciji perfektne konkurencije i s njom povezanog koncepta opšte privredne ravnoteže.

Menja se, pored toga, sadržaj ekonomske racionalnosti, kao što se uostalom širi i životni prostor ekonomske nauke. Koliki je put pređen od prvih klica ekonomskog razmišljanja u živahnoj Firenzi četrnaestog stoleća do današnjih modelski opremljenih analiza svetske privrede. Tko je još pre dvadesetak godina mogao zamisliti logiku funkcionisanja visokoorganizovanog kompjuterizovanog sistema američkih berzi vrednosnih papira uz istovremeno maksimalno moguće decentralizovano odlučivanje na tržišnim principima. Ekonomska nauka je mundijalizirana i kad se zapliće u probleme parcijalne ravnoteže.

Za ekonomsku nauku i praksu otvorili su se problemi nove vrste kad se utvrdilo da se ekonomski život odvija ne samo u nekim „normalnim“, „ravnotežnim“ prilikama nego u uslovima neravnoteže i nepredvidljivih budućih okolnosti, kad su ekonomski procesi prožeti uticajem faktora verovatnoće. Još više uopšteno, nauka je morala da proučava i razume različite ekonomske, situacije“, takve kakve se one javljaju u praksi ili kakve se one mogu i teorijski zamisliti. Ekonomsko područje postaje kroz to prostor empiričnog eksperimentisanja pomoću sofisticiranih, ali savladivih matematičkih i drugih metoda — npr. postupkom simulacije — ranije naročito u društvenim naukama nepoznatim.³⁰

U ovom radu izloženi kritički pravci prosvetiteljskog racionalizma i iz njega izraslog pojma ekonomske racionalnosti upozoravaju upravo na takve specifične u ekonomskoj historiji uočene ekonomske situacije. One se mogu analizama savremenih situacija dopuniti, proširiti i uopštiti. Jugoslavija se u svojoj bogatoj nepredvidljivim zaokretima ispunjenoj historiji upoznala sa svim situacijama analiziranim u ovom radu, a i sa nizom drugih.

Nove strukture nosilaca ekonomske racionalnosti prisiljene su u tim situacijama delovati u skladu sa njihovim specifičnostima, naročito ako žele te situacije promeniti. Nosioci razvojnih strategija (i s njima povezanim ciljevima) na nivou korporacija ili država moraju u svojim poslovnim ili ekonomskim politikama polaziti od razumevanja funkcionisanja privrede u stvarnosti i upotrebljavati instrumente pogodne da u tim posebnim uslovima izazivaju očekivane promene. Nema tu ništa idealnog; upotreba teorijski

³⁰ Siro Lombardini: *At the Roots of the Crisis in Economic Theory*. *Economia internazionale*, Genova, August-Septembar 1985.

optimalnih politika — može prema bogatim iskustvima — dovesti do katastrofalnih posledica³¹. Ne postoji zapravo neko apstraktno prelazno razdoblje koje vodi prema raju na zemlji; život teče u dnevnoj borbi za oživotvorenje dnevnih ciljeva i potreba, iako bi takav život bio ne samo besmislen nego i izgubljen ako ne bi bio usmeren prema ostvarljivoj viziji koju iz prošlosti unosimo u svoju sadašnjost i dnevno je revitaliziramo. Planske tehnike su tehnike (značajne svakako), ne suština problema o kome se rasprava vodi.

Međutim, upravo iz ovih promišljanja naše i strane prakse može proizaći još jedna potvrda relativno autonomnog (teorijskog i praktičnog) značaja poslovne i ekonomske politike u svim privrednim sistemima koji ne počivaju na ekstremima konzervativnog freetraderstva ili državno-centralističkog totalitarizma, znači na ekstremima pojmovanja ekonomske racionalnosti koje se nikako ne može osloboditi transnacionalnih sila iz delovanja čoveka i njegovih zajednica, u krajnoj liniji ostataka srednjeg veka u nama.

Ali podvučena je *relativna* autonomnost poslovne i ekonomske politike; autonomizirana do krajnosti može se pretvoriti u svoju suprotnost; u negaciju, ne u potvrđivanje globalne ekonomske racionalnosti. Teškoće nastaju ako je u temeljnim opredeljenjima ne vodi opšta ekonomska teorija ili ako je vodi jednostrano u prenaplašavanje (potcenjivanje) jednog od triju pravaca historijskog razvoja ekonomske nauke (u savremenoj opremi); ako se ne može osloniti na globalno, sintetizovano viđenje društveno-ekonomske celine u kretanju. Ovaj zadatak nigde nije dovršen. Naša praksa u izrazu „tržno-planski privredni sistem“ uz isticanje otvorenosti privrede izražava ovu ambiciju za sintezom, marksističkom po orijentaciji, bez obzira na formalna opredeljenja, ali je to više izraz želje, nego svest o završenosti sinteze. Teškoće oko funkcionisanja i sprovođenja programa stabilizacije — jugoslovenskog izraza društveno-ekonomske racionalnosti u ovom razdoblju — to samo potvrđuju. Veća opasnost od nesprovođenja nekog društvenog programa je samo još u apsolutnom poverenju pojedinaca ili grupa da raspoložu zlatnim ključem istine za sve svoje, naše i tuđe probleme postojanja u ovom svetu.

Ne bi trebalo biti sumnje o tome da moramo polaziti od historijske nužnosti ekonomske racionalnosti, od spoznaja ekonomske nauke o njenim novim sadržajima i oblicima, o ulozi ekonomske politike u različitim društveno-ekonomskim situacijama. Naša ekonomska nauka je o tome izrekla mnogo autentičnih gledišta, iako ne uvek unisono, ali uvek tražeći odgovore za specifičnosti zemlje koja izlazi iz privredne zaostalosti, koja brani i potvrđuje svoj identitet u svetu i koja se revolucionarnim putem opredelila za samoupravno socijalističko društveno uređenje. Naš je razvojni

³¹ Upozorenja iz kompetentne svetske ekonomske literature nisu ni u svetu ni kod nas dovoljno uvažavana i pored rasprostranjenog groblja ekonomskih modela.

put pokriven sukobima sa važećim oblicima ekonomske racionalnosti, a da nove nismo oblikovali tako da bi barem u dinamici ispunjavali zahtev za vremenskim raspoređenim usklađivanjem potreba i mogućnosti.

Razvijeni svet danas traži izlaz iz samouverljivih, ali nepouzdatih i neusklađenih ekonomskih politika, zagleda u još neistražene mogućnosti drugačijeg prostorskog raspoređivanja privrednih procesa u uslovima njihove visoke kompjuterizacije i razmišlja o jugoslovenskim iskustvima samoupravljanja — dobrim i lošim — više nego što sami verujemo³². Tek nam predstoje prave ocene o mogućnostima da ostvarimo proces racionalnog privređivanja, da u promenljivoj društvenoj klimi dopremo do drugačijeg pojmovanja potreba i da pre svega skrivene prednosti oslobođenog čoveka koji radi prelijemo ne u kult, nego u kulturu rada i na njoj zasnovanu stvaralačku inicijativu.

Prof. dr Ivo FABINC

MACRO-ECONOMIC THEORY, ECONOMIC POLICY
AND ECONOMIC RATIONALITY

(Summary)

In this paper the author examined the relation between the macro-economic policy, theory and economic rationality. Following the neo-classical analysis of the problem of the economic rationality a conclusion may be drawn of its being just one of the links of the social rationality and that in time a necessity occurs to consider all those rationalities from the aspect of the economy and of the global society and its needs.

The general economic balance, full employment and stable prices are pointed by the author as the criteria of macro-rationality, while rentability, economy and labor productivity should be respected as well. It is also necessary to take into consideration the conclusions of the contemporary historical analysis and the trends of the scientific and technological revolution in the conditions of the complex development of the Yugoslav economy.

In the author's opinion the sources of the economic rationality should be sought in the economic practice in our heterogeneous and specific environment regarding culture and civilization. After pointing to the historical characteristics of the rational economic behavior from the period of mercantilism and to the driving forces to a rational economic behavior, as well as to the importance of the social education, the author analyzes

---

³² Cetron M., Pagano A. and Port O.: *The Future of American Business — The U.S. in World Competition*, Mc Graw-Hill Book Company, New York, 1985, str. 220—221.

the attitudes from three streams of the economic science (the theory of balance and the rational behavior from the Age of Enlightenment up to now; the physiocrats and Marx; the theory of foreign economic relations) and their comprehension of rationality. The author then explains the way of the development of the criticism of the rationality of Enlightenment and economic rationality in the 19th century, of the penetration of protectionalism and the importance of the critical thought of Marx and Keynes. The Marxian thought facing the challenges of practice and the non-realization of the world revolution changed the notion of rationality in a specific way, while Keynes presented the concept of effective demand in the maelstrom of crisis, the one that differed largely from the logic of state socialism. In the present moment of the changing world the notion of rationality is presented differently by various schools, but is certainly of great importance for us since the self-managing society has a chance to present a new widely interpreted notion of rationality both as an economic notion and as a social value in the humanitarian conditions.

